

УДК 710 (477. 84)

Л. М. Квич,
аспірант Інституту мистецтв Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

З ІСТОРІЇ МАРІЙСЬКОГО ДУХОВНОГО ЦЕНТРУ ЗАРВАНИЦЯ

У статті на основі аналізу архівних документів і публікацій розкрито історичне минуле Зарваниці XIII–XIX ст. Досліджено історію заснування, піднесення та перетворення її у паломницький центр. Основну увагу звернено на походження чудотворної ікони, а також на появу архітектурних пам'яток, що сформували на території центру своєрідний ансамбль.

Ключові слова: історія, культ, ікона, розвиток, фундатори.

Из истории Марийского духовного центра Зарваница

В статье на основе анализа архивных документов и публикаций раскрыто историческое прошлое Зарваницы XIII – XIX вв. Исследована история создания, подъема и превращения ее в паломнический центр. Основное внимание обращено на происхождение чудотворной иконы, а также на появление архитектурных памятников, которые сформировали на территории центра своеобразный ансамбль.

Ключевые слова: история, культ, икона, развитие, основатели.

From the history of Maria's spiritual center in Zarvanytsya

On the basis of archival documents and publications article reveals historical past of Zarvanytsya of 13-19 centuries. The history of its foundation, raising and reorganization into pilgrim center has been studied. Emphasis is upon the origin of wonderworking icon as well as upon the appearance of architectural memorials that have formed a peculiar ensemble on the territory of the center.

Keywords: history, worship, icon, development, founders.

Українські паломницькі центри є одним з визначних духовно-культурних явищ Європи. Саме у в них середовищі започаткувалися вітчизняна історія як наука, давня українська література, образотворче мистецтво, медицина. У процесі національної розбудови і осмислення історії національної культури важливого значення набуває вивчення місця і ролі українських монастирів, паломницьких центрів у духовно-культурній традиції нашого народу. Досвід їхнього функціонування упродовж

тривалого часу як способу гармонізації стосунків людини з Богом, її співвідношення зі світом природи і світом культури є особливо актуальним в сучасному суспільстві.

Одним із таких осередків у Галичині є Марійський духовний центр Зарваниця на Тернопільщині, що, поряд з іншими святими місцями, є невід’ємною складовою духовно-мистецького життя краю та його історії.

Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб на підставі опублікованих та новознайдених матеріалів розкрити історію Марійського Санктуаріуму в Зарваниці від найдавніших часів до сьогодення, відтворивши в загальних рисах його розвиток. Значна увага приділятиметься, поряд із історичними публікаціями, усним переказам та фольклорним джерелам, в яких зафіксовані згадки про обставини виникнення села та появу в ньому чудотворної ікони.

Важливим є визначення періодів найбільшої активності функціонування духовного центру та залежності їх від релігійних, політичних та соціально-економічних обставин в Галичині; виявлення ареалу впливів Санктуаріуму. Надзвичайну наукову актуальність має питання діяльності на західноподільських теренах греко-католиків під час двох світових воєн та в роки переслідування УГКЦ (1946–1989 рр.) . Вважаємо за доцільне детально висвітлити історію будівництва архітектурних об’єктів сакрального значення.

Попри виняткове значення чудотворної ікони Зарваницької Божої Матері в релігійному житті Галичини XIX–XX ст., спеціального наукового дослідження про неї немає, хоча для цього існувала значна джерельна база. Так, у зарваницькому храмі зберігався великий архів, втрачений у кінці 40-х рр. XX ст. Відповідні матеріали були й у львівській греко-католицькій консисторії. Існує низка популярних публікацій XIX–XX ст. про чудотворну ікону та про тутешнє поселення.

Перша опублікована коротка згадка про Зарваницю та її ікону міститься в популярній роботі з географії Галичини Іполита Ступницького, датованій 1849 р. [3, с. 6–17].

У 1864 р. зарваницький парох отець Порфирій Мандичевський підготував польськомовну книжечку “Опис Зарваниці, церкви і розміщених в ній чудотворних образів” [13, с. 11–12], яка з невідомих причин не була надрукована і залишилася незнаною дослідникам. Праця містить низку унікальних матеріалів. Особлива її цінність полягає в тому, що написав її священик; тут є статистичні відомості про характер прощ, кількість паломників, специфічний порядок місцевого богослужіння.

Першою публікацією про історію села та чудотворні ікони Ісуса Христа і Божої Матері стала стаття місцевого священика Антонія Ко-

пертинського з 1893 р. [4, с. 7–18]. Через три роки побачила світ перевидання цієї статті у вигляді окремої брошури.

У публікації А. Копертинського йдеться про таке: “Переказ народний повідає, що в дуже давних віках прийшли ту монахи серби і за рікою на горі в лісі в околиці Білого Каменя поселились і недалеко над жерелом збудували деревляну церковцю в честь Найсвятійшої Трійці і от сербов оселя тая названа Сербаниця, пізніше в Зарваницю перемінилась” [4, с. 7–18].

Основні факти, наведені у згаданих працях, переповідалися у різних публікаціях [11, с. 175–178], в краєзнавчій книзі про Підгаєччину Міхала Недзведського та у відомій роботі про чудотворні Образи на території Речі Посполитої Алойзи Фрідріха [10, с. 319–324].

У 1901 р. галицький літературознавець Василь Щурат записав у Зарваниці місцеві легенди про київського монаха, галицького князя, напад турків, знищення місцевого замку та про окремі чуда [9, с. 7–8]. На жаль, оригінальні тексти легенд він не опублікував, лише на підставі деяких із них написав короткі вірші, факти з яких них також переповідалися у популярних виданнях.

Вірші В. Щурата були не тільки короткі за обсягом, але й позбавлені конкретизації, поставши насамперед як поетичний твір. Наводимо текст одного з них: “Проснувся чернець. Глядить – поляна над річкою. А річка зрана під ясным сонцем аж палиться. Зирк на траву – щось в ній блищить. Іде – криничку бачить чисту, а над криничкою Пречисту з малим Дитяточком. А місце, де крізь сон зарвала край риз святих слаба десниця, нехай назветься – Зарваниця” [9, с. 7–8].

У шематизмі Львівської архієпископії за 1902 р. була подана помилкова інформація про документи, в яких начебто згадується Зарваниця вже в XIII ст. Безпідставність такого твердження через декілька років довів В. Щурат, проте воно і надалі фігурує в літературі.

Після відвідин Зарваниці в 1902 р. Галицький митрополит Кир Андрей Шептицький планував видати брошуру під назвою “Пам’ятка з Зарваниці”. Віднайдено лише нариси її початкових сторінок. Того ж року конкретну дату принесення ікони сербським монахом до Зарваниці (1367 р.) та час зведення першої церкви (1400 р.) подав у своїй маріологічній бібліографії отець Вацлав Новаковський [12, с. 775–776].

Багато нових відомостей історії села, місцеві легенди, перекази про появу чудотворних ікон Ісуса Христа та Богородиці навів священик з-під Рогатина отець Андрій Мельник у книзі, що двічі побачила світ у 1925 та 1926 рр. Правдоподібно, він використав недруковані матеріали на той час вже покійного зарваницького пароха Петра Білинського, бо згадує їх без посилань у своїй книзі. Тут А. Мельник безпідставно

стверджує, що “на основі городських і земських записок Зарваниця вже існувала в XII ст. в княжому періоді” [7, с. 31].

У праці Андрія Мельника (1925 р.) тексти усних переказів подані найповніше, причому відчувається безпосередній вплив поезії В. Щурата.

У 1932 р. на прохання єпископа Никити Будки до Зарваниці приїхав д-р. о. Ігнатій Цегельський, автор опублікованої в тому ж році книги “Дещо про церкви та чудотворну ікону Матері Божої в Кам’яниці-Струмиловій”. Він мав на меті “переглянути всі зарваницькі документи, старі метрики, церковні книги, де від найдавніших часів було багато записок, та написати історію Зарваниці” [5, с. 77].

У галицькій періодиці з кінця XIX ст. до 1939 р. публікувалися загальні відомості про Зарваницю і про тодішні проці до неї. Підгасцький парох отець Іван Княгиницький організував випуск спеціального щорічного видання для прочан під назвою “Зарваниця” (виходило протягом 1933–1939 рр.). У ньому, зокрема, публікувалися офіційно підтверджені випадки чудесних оздоровлень, які відбувалися при образі Непорочної Діви Марії. Надзвичайно цінні відомості про духовну Зарваницю в 1927–1944 рр. містять спогади дружини тамтешнього пароха Василя Головінського Марії Кузьмович-Головінської, що побачили світ у Торонто в 1971 р. [6, с. 12].

Найбільше документальних свідчень про релігійне життя Зарваниці протягом сорока років концентрувалося в матеріалах спеціального відділу Комітету держбезпеки, який займався питаннями релігії та церков. На жаль, доступ до цих архівосховищ закритий. За неофіційними відомостями, на початку 1990-их років їх перевезли до Російської Федерації. Підпільний період історії Зарваниці, тобто часи переслідування УГКЦ, а також окремі паломництва до джерела ввів до наукового обігу Ярослав Стоцький [8].

Перша опублікована згадка про Зарваницю походить з 1849 р., автором якої є згаданий вже І. Ступницький. У всіх варіантах переказів фігурує монах (хоча засвідчується різне його походження: українець, волошин, серб, грек), з яким пов’язана поява в цій місцевості чудотворної ікони. На підтвердження існування тут монастирської обителі отець Андрій Копертинський (1892 р.) наводить власні аргументи [4, с. 1].

Власниками села була графська родина Мйончинських, що походила з етнічних польських земель. Пйотр Мйончинський, який зазнав особливих ласк від чудотворного образу Ісуса Христа, став найбільшим меценатом зарваницького храму, що був збудований для духовних потреб українських греко-католиків. Вочевидь, за його активної участі греко-католицький митрополит Атаназій Шептицький офіційно в середині XVIII ст. визнав образ Розп’яття чудотворним. Власниками Зарваниці були згодом його внук Ігнатій та правнук Матей (до 1832 р.) [7, с. 37].

Протягом 1836–1864 рр. селом володів Томаш Охоцький, у 1865–1883 рр. Зеферин Охоцький, до 1892 р. – його спадкоємці а, у 1893–1910 рр. – Роман Охоцький. Декілька років село перебувало у власності єврея Фелікса Вайсгласа, у якого цей маєток 1913 р. перекупив за 1 млн. корон митрополит Андрей Шептицький. У власності греко-католицької митрополії село перебувало до жовтня 1939 р., тобто до часу націоналізації його радянською владою.

У давні часи Зарваниця особливо не вирізнялася від інших поселень Західного Поділля. Щоправда, в XVI ст. вона стала містечком і певний час була третім за кількістю мешканців поселенням Теревовельської волості (після Теревовлі та Підгаєць). У 1564 р. тут зафіксовано 58 господарств та 13 таких, у яких були лише городи, обійстя священика. До початку XVII ст., тут був замок, який проіснував до 70-х рр. XIX ст. Як і костел, він датується 1637 р. [7, с. 37].

Восени 1648 р. Зарваниця була знищена татарськими загонами. У 1650 р. представник громади Василь Губка з с. Зарваниці засвідчив перед урядовцями маєтності шляхетного Овадовського, що там знищено 47 обійсть.

Народні перекази не містять достовірних відомостей про час і обставини появи чи створення цієї богородичної ікони. Детально відзначивши визнання чудотворності образу Ісуса Христа в 1742 р., церковний візитатор М. Шадурський згадав про вівар Богородиці “з образом Найсвятішої Діви Марії, який, як говорять, відомий своїми ласками” [16, с. 72–73].

Чудотворність ікони підтверджують описані тоді ж її прикраси і воти, хоч і не такі чисельні та цінні, як при образі Ісуса Христа.

Цікаві іконографічні відомості про ікону Пречистої Діви Марії містить замітка отця П. Мандичевського 1864 р. [14, с. 14]. На його думку, стиль ікони свідчить про походження з XII ст. чи XIII ст., як і невиразний на зворотній стороні напис. Слід пояснити наступну фразу з його публікації “зроблений на липовій дошці, на якій лише обличчя і руки Матері Божої та Збавителя мальовані фарбами”. На перший погляд, тут йдеться про розповсюджений в іконописі XVIII–XIX ст., насамперед російському, тип ікони з шатою, в якій малювалося лише обличчя та руки (для них в ризах були зроблені відповідні за конфігурацією отвори). Однак в оригінальній зарваницькій ризи, яка походить із XVII ст., відсутні отвори для рук, тобто о. П. Мандичевський описував ікону, не знімаючи шати, під яким, як це видно вже з сучасних натурних досліджень, зберігся живописний шар.

Відсутні будь-які дані про перемалювання чи реставрацію чудотворної ікони аж до XX ст., до часу, коли відомий український художник Пе-

тро Холодний вирізав живопис по контуру і переніс його на нову дошку. Про це відомо зі спогадів сучасників та написів на звороті та торці дошки.

Ікона Зарваницької Божої Матері належить до іконографічного типу Богородиці, який має назву “Одигітрія” і є найпоширенішим в Україні типом зображення Пресвятої Діви [1, с. 7].

До наукової реставрації пам’ятки, насамперед до вивчення та дослідження первісного живопису, важко щось стверджувати про всі особливості її іконографії. Однак, варто вже тепер вказати на унікальну для давнього українського іконолярства рису: розкриті перед грудьми долоні правиць Богородиці та Ісуса Христа.

Граф М. П. Мйончинський сприяв офіційному проголошенню образу чудотворним. На його кошти було збудовано й облаштовано всередині відповідний для чудотворного образу Свято-Троїцький храм, можливо, каплицю над джерелом.

Розвиток Санктуаріуму залежав від освітнього та проповідницького рівня, організаційного хисту його фундаторів відповідного впливу серед церковної ієрархії місцевих священиків. Витоки Санктуаріуму безпосередньо пов’язані з особою першого відомого нам з документів тамтешнього пароха отця Теодора Білінського. Призначення сюди він отримав в 1711 р. а у 1723 р. о. Теодорові став допомагати його син отець Ілля Білінський, який після смерті батька виступає як самостійний парох [15, с. 12–20]. За його урядування останнього закінчено будівництво нової мурованої Свято-Троїцької церкви, яка згодом була “живописцем Андреем Солецким Р. Б. 1784 приукрашена” [4, с. 14].

Церковна значимість Зарваниці поступово зростала, тут було створено однойменний деканат, а отець Андрій Липницький отримав почесний титул. Великий вплив прочан сприяв запровадженню з 1756 р. щоденного богослужіння. Це спонукало до збільшення кількості священиків, які допомагали настоятелям храму.

За висловом Галицького єпископа Льва Шептицького, наприкінці XVIII ст. Зарваниця була дуже популярною серед населення Поділля, всієї України і навіть Валахії. Про впливовий ареал Санктуаріуму свідчать воти при чудотворних образах, які засвідчують конкретні випадки оздоровлення. За списками 1772–1778 рр. дорогоцінні воти надали до церкви фундатор храму М. П. Мйончинський, перемишльський єпископ Шумлянський, графи Потоцькі, українські та польські шляхтичі, міщани, селяни з галицького Поділля, Покуття, Волині, Молдови; галицькі та молдовські вірмени. [7, с. 60–68]

Не збереглися достовірні відомості про час і обставини будівництва в Зарваниці першого храму. Відомо лише, що в 1564 р. церква вже існувала. Вочевидь, вона згоріла під час військових дій в околиці Зарваниці

в другій половині XVII ст. Адаже на початку 30-х рр. XVIII ст. храмом слугувала будівля, що нагадувала звичайну селянську хату.

У 1738 р. поставлено дерев'яну церкву на честь святого Іоана Хрестителя [15, с. 12]. Упродовж 1747–1753 рр. зводилася з каменю Свято-Троїцька церква, один із високоякісних зразків галицького будівництва в стилі бароко. Вона була збудована на пожертвування власника села графа Міхала Пйотра Мйончинського, який також оплатив виконаний у бароковому стилі інтер'єр храму.

Завершення робіт в інтер'єрі фіксує візитація 1759 р. За її даними, весь дах будівлі був під гонтом, окрім куполу, перекритого білою бляхою. Підлогу в храмі встелили теребовлянськими плитами та цеглою. Навколо храму розташовувався цвинтар, оточений квадратним муром. На кладовищі стояла дубова дзвіниця, покрита гонтом, що мала п'ять дзвонів, а ще один висів у куполі храму.

При самому вході до церкви, ліворуч під аркадою, за дерев'яними ґратами розташовувався вівтар з іконою Покрови Богородиці. Напроти нього, також за ґратами – вівтар св. апостолів Петра і Павла. Трохи далі від них був встановлений вівтар з іконою святого Юрія, написаний “альфреско”.

Вхід до двох церковних нав-каплиць перегороджували дерев'яні ґрати; стіни в них були оббиті вовняними та шовковими тканинами. В південній каплиці стояв невеликий вівтар із чудотворним образом Розп'ятого Ісуса Христа. На ньому була тернова корона з діамантами, золоті та срібні ланцюжки, золоті монети. Біля нього – шість великих срібних дзеркал гданської роботи, багато срібних вотів.

Північна каплиця мала також невеликий вівтар, з “відомою своїми ласками” іконою Богородиці, її прикраси були значно скромнішими, тут переважали корали та перли [15, с. 12]. Крім того, на стінах висіли намальовані на полотні та на дошках образи та ікони.

У 1759 р. завершили виготовлення дерев'яної високомайстерної проповідальниці, фондованої канівським старостою Миколаєм Потоцьким. На ній скульптор помістив фігури Ісуса Христа на земній кулі та чотирьох євангелістів.

Для надання храмовим святом у Святотроїцькій церкві особливої урочистості, тут проводилися гарматні стрільби та запрошувалися музики. Для цього служили “потужна залізна гармата на лафеті і 4 маленьких бронзових, 2 котли для барабанення, 2 труби” [17, с. 75].

Згодом, у 1784 р., храм розмалював художник Андрій Солецький. На склепінні та стінах він зобразив сцени з життя Ісуса Христа, над головним вівтарем – композицію, що представляла тріумф християнства над поганством. Інтер'єр храму в 1859 р. відновив Антоній Карчмарський.

У 1864 р. храм був обведений кам'яним муром, з південного боку при ньому розташовувалися дві малі відкриті каплиці. У них під час великого згромадження людей в церкві відправлялась літургія для всіх інших прочан. У такому вигляді ансамбль Свято-Троїцької церкви в основному зберігся до 30-х рр. ХХ ст.

Другою сакральною спорудою у Зарваниці була розташована на значній відстані від церкви надджерельна каплиця. Оскільки вона не збереглася до наших часів і не стала об'єктом досліджень мистецтвознавців, доцільно навести тут віднайдені її історичні описи, невідомі дослідникам. Тим більше, що за своїми архітектурно-мистецькими рисами вона була унікальною для українського церковного будівництва ХVІІІ ст. Її зовнішній вигляд напередодні руйнування зберегла гравюра К. Вольського 1893 р.

Перед цим, в 1892 р. розміщений в каплиці образ Богородиці замінили на копію чудотворної Зарваницької ікони, яку виконав художник Юліан Панькевич. У 1893 р. на місці цієї каплиці була зведена нова, яка простояла до 1960 р. [4, с. 5].

Важливу роль відіграв приїзд у Зарваницю митрополита Галицького, Кир Андрея Шептицького у 1906 р. Тоді за його ініціативою було відновлено деканат.

На початку Першої світової війни священники залишилися у Зарваниці. Оскільки вони не евакуювалися при наближенні фронту, то радянська влада не мала змоги закрити зарваницький храм, як це було зроблено на інших галицьких парафіях. Все храмове майно було сховане у викопану яму [17, с. 49].

У тих нелегких історичних умовах отець Гайовський встиг зробити найголовніше – врятувати ікону Зарваницької Матері Божої, дещо знищену при переходованні, але відреставровану відомим українським художником Петром Холодним у 1922 р.

У 1930 р. митрополит Андрей Шептицький направив до Зарваниці Кир Никиту Бутку. Він провів найнеобхідніші відновлювальні роботи. Водночас його перебування в Зарваниці сприяло подальшому зростанню та впливу серед християнських центрів Галичини.

На початку Другої світової війни село зайняла червона армія, однак зарваницький парох не залишив села. Під час нападу радянські сапери замінували храм Пресвятої Трійці, але не встигли підірвати.

Великої шкоди функціонуванню Зарваниці завдала Перша світова війна. В 1916 р. було спалено частину села і монастир, який через 6 років знову постав біля дерев'яної монастирської церкви. У його відбудові матеріально допоміг митрополит Андрей Шептицький. Монастир мав свій водяний млин і пекарню, опікувався бідними людьми. Це місце часто відвідував майбутній патріарх УГКЦ Йосиф Сліпий.

У 1944 р. було спалено дерев'яну монастирську церкву, через два роки знищено монастир, а в 1960 р. – каплицю й чудодійне джерело обгородили колючим дротом, а у відпустові дні виставляли міліцейські заслони, однак прочани все-таки йшли сюди на підпільні богослужіння, що відбувалися в лісах та хатах.

В березні 1946 р. у Львові відбувся псевдособор, на якому проголосили ліквідацію Греко-католицької церкви, а значну частину її майна було передано Російській православній церкві. Релігійні громади та духовенство насильно примушували зрікатися своєї церкви, а храми перетворювали у зерносховища [2, с. 113–147].

Надзвичайною подією в житті підпільної церкви стало святкування 1000-ліття Хрещення України, проведене в Зарваниці 17 липня 1988 р.

Після 45-ти років переслідування 20 листопада 1989 р. була опублікована заява Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР, у якій визначалася право греко-католиків на діяльність їх Церкви. Таким чином, виникла правова основа для повернення храму законним власникам.

Разом з бароковим Свято-Троїцьким храмом, навколо чудотворного джерела виник величний архітектурно-релігійний комплекс. До нього входять Собор Зарваницької Матері Божої з Свято-Троїцькою підземною церквою та двома каплицями. Зведені також дзвіниця, Хресна Дорога, три каплиці, скульптурна композиція “Зарваницька Богородиця”, купіль святої Анни, комплекс Свято-Троїцької обителі монахів Студитського Уставу з церквою Різдва Богородиці, низка допоміжних будівель.

У роки незалежності України Зарваниця стала головним всеукраїнським відпустовим центром УГКЦ. Щороку ікону вшановують декілька сотень тисяч українських та іноземних богомольців; у ювілейному 2000 році їх було понад два мільйони. Санктуаріум є важливим екуменічним осередком, куди прибувають на відпусту римо-католики та православні. Велика заслуга в розбудові Санктуаріуму належить греко-католицьким ієрархам митр. Атаназію Шептицькому, митрополитові Андрееві Шептицькому, єпископу Никиті Будці. Все це було довершено на пожертвування вітчизняних та діаспорних благочинців, завдяки щирій праці багатьох майстрів із всієї України. Протягом останнього п'ятнадцятиліття у Зарваниці постав один із найкращих в Україні сакральних комплексів.

Витоки чудотворного місця Зарваниця на основі легенд та усних переказів сягають XIII ст. На жаль, не вдалося віднайти достовірних історично-архівних джерел, які можуть підтвердити або спростувати наведені факти. До наших днів про сакральний простір Зарваниці збереглися історичні джерела XVIII ст. та історичні опрацювання XIX ст., які передовсім базуються на усних переказах.

Простеживши історичний генезис с. Зарваниця, доходимо висновку,

що на сучасні історики не дійшли спільної думки щодо етимології назви цього поселення. Пізні історичні видання XIX ст. на основі невідомих нам джерел свідчать про існування поселення у XIV ст., хоча є певні припущення його започаткування вже у XII–XIII ст. На жаль, давня історія Зарваниці прикрита завісою часу. Можливо, частково її привідкриють нові археологічні розкопки, про які вже в 90-х рр. XX ст. мріяв свіглої пам’яті краєзнавець Ігор Герета.

У середині XIX ст. історія відзначає особливий період становлення Марійського духовного центру в Зарваниці. Цей період має декілька етапів, які варто розглянути в окремому дослідженні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Александрович, В. Дорогобузька ікона Богородиці Одигітрії і культура княжої доби / В. Александрович. – Львів : [б. в.], 1995.
2. Боцюрків, Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) / Б. Боцюрків // Ковчег. – Львів. – 1993. – № 1. – С. 113–147.
3. Квич, П. -Д. Паломницька Святиня Матері Божої в Зарваниці (Україна). Богословський погляд / П. -Д. Квич. – Тернопіль : Збруч, 2010.
4. Копертинський, А. Зарваниця / А. Копертинський. – Перемишль : [б. в.], 1896. – Ч. 7. – С. 7–18.
5. Кузьмович-Головінська, М. Зарваниця. Листки споминів / М. Кузьмович-Головінська. – Тернопіль : Джура, 2003.
6. Кузьмович-Головінська, М. Листи споминів / М. Кузьмович-Головінська. – Торонто : [б. в.], 1971.
7. Мельник, А. Зарваниця / А. Мельник. – Рогатин : [б. в.], 1926.
8. Стоцький, Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне життя Тернопільщини 1945–1989 / Я. Стоцький – Тернопіль: [б. в.], 2003.
9. Щурат, В. Марійський культ на українських землях давньої польської держави / В. Щурат. – Львів: [б. в.], 1910.
10. Fridrich, A.. Historie cudownych Obrazow Najswietszej Maryi Panny w Polsce. – Krakow, 1904. – Т. 2. – С. 319–324.
11. Niedzwiedzki, M.. Powiat podhajecki pod wzgledem geograficznym, statystycznym i historycznym. – Stanislawow, 1896. – С. 175–178.
12. Wacław z Sulgostow [Nowakowski]. O cudownych obrazach w Polsce Przenajswietszej Matki Bozey. Wiadomosci historyczne, bibliograaficzne I ikonograficzne. – Krakow, 1902. – С. 775–776
13. ЛНБ, ф. АСП, спр. 1027, арк. 11–12.
14. ЛНБ, ф. АСП, спр. 1027, арк. 14.
15. ЛНБ, ф. АСП, спр. 1027, арк. 12 зв., 20 зв.
16. НМЛ, ркл 20, арк. 72, 73 зв.
17. НМЛ, ркл 20, арк. 75 зв., 77, 78 зв.
18. ЦДАУ Львів, ф. 408, оп. 1, спр. 115, арк. 49 зв.